

A városi terek alakításának történeti alaptendenciái

The tendencies of historical development of urban squares

LEKTORÁLTA | TÓTH ZOLTÁN

Emberi közösségek lakhelyének, a településeknek a történelem folyamán mindig meghatározó eleme volt a tér, a piazza, a platz, a square. Az a szabad terület, amely – még az állandó helyszükével küzdő középkori városban is – nagyobb tömegek befogadására alkalmas, környezetét, a tér határait építészeti eszközökkel alakítják ki, és/vagy a városszerkezet szerkesztését képezi, vagy egy kitüntetett épülethez, az enteriört kitágító „előtérként” kapcsolódik. Véletlenszerűen kiragadott példaként elég a firenzei Piazza della Signoria-t, a velencei Szt. Márk teret, a nürnbergi Hauptmarkt-t, a brüsszeli Grand' Place-t, a párizsi Place Vendôme-t, vagy akár a budapesti Szabadság teret említeni. Dolgozatomban tömören a városi terek formálásának elvi változásait kísérlem meg leírni azzal a nem titkolt céllal, hogy a tudatosan alkalmazott elvi alapformáknak a mai térformálás során hasznosítható szempontjait tézisbe foglaljam.

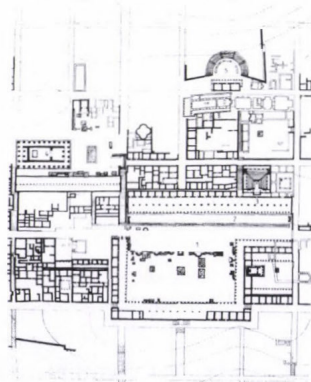
Az európai építészettörténet kezdeténél, a mezopotámiai és az egyiptomi településepítészetben a mai fogalmaink szerinti térről nem beszélhetünk. A mezopotámiai városokban a szent körzetekből a városon átvezető felvonulási utak voltak a kitüntetett „közterek”. Egyiptomból összefüggő városszerkezetet nem ismerünk. A nagyobb templom-együttesek, mint például a karnaki is, tudatosan szervezett téregyüttesként a kultusz-szobor éves bemutatására szervezett körmenet kiindulási és/vagy célállomásaként, illetve az uralkodó személyéhez kötődő ünnepek, rituálék helyszínéül tömegek befogadására nem voltak alkalmasak.

Az európai várostörténet első, tudatosan alakított városi terei a hellenizmus kései városaiban, a Kr. e. 4-3. században alakultak ki. A Hippodamos nével fémjelzett városrendező elv kiemelkedő példája maradt fenn a domboldalon felépített Priéné városának romjaiban. (1 ábra) A szabályos derékszögű, a terep lejtés irányára szinte merőlegesen felfeszített városszövetben a főter – az agóra – a szintvonalakkal párhuzamosan futó főutca térébővülete, amely, mint ilyen, először lép ki a felvonulási utak linearitásából. A kb. 2 háztömbnyi területet elfoglaló teret oszlopcsarnokok (stoák) szegélyezték. A tér a haránt irányú közlekedés számára nyitott, átjárható volt. A téren magán kisebb áldozati kövek, szobrok sorakoztak. Tudatosan kerülték minden szakrális gondolatnak az agórán való megjelenítését.

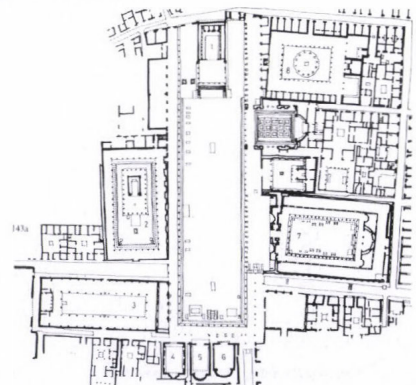
Rómában az organikusan kialakuló városi főterek egyik jellegzetes példája a pompeji, (2 ábra) amely – Magna Graecia görög hatására – egy 3 háztömbnyi területen alakult ki. A latin gondolkodásmódtól idegen szemlélet azonban nem maradhatott fenn. Egy Kr. e. 2. században történt átépítés eredményeként az agóra szerű tér „átjárhatóságát”

megszüntették. Három oldalról portikusszal övezték, a 4. oldalon, a kivezető utak torkolatába diadalívet emeltek. A harántirányban betorkolló utcák torkolatát beépítették. A térébővület centrális térré, fórummá, a hossz-tengelybe állított Jupiter templommal tengelyszimmetrikus térré alakították.

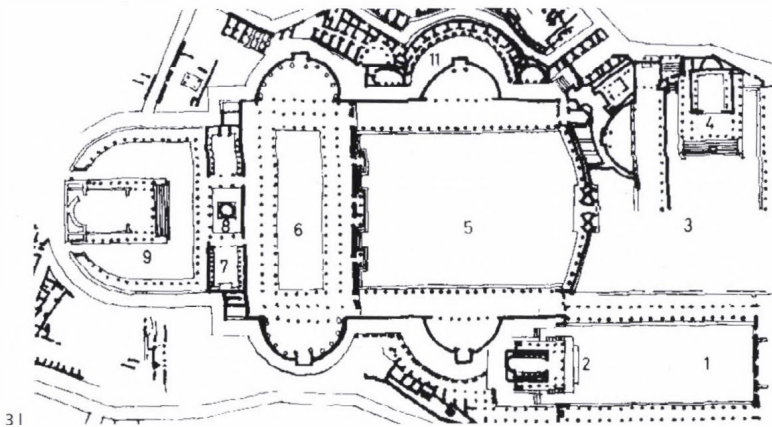
A római kori építészet legnagyobb szabású és hatású városi térsorát a császárfórumok alkotják. Ezek közül is kiemelkedő alkotás a Traianus Fóruma. (3 ábra) A császár, folytatva az axiális térszervezés hagyományát, egy hatalmas, 3 egységből álló, tengelyszimmetrikus együttest hozott létre. A városból kapun keresztül megközelíthető első egység egy enyhén nyújtott, portikusszal övezett tér, melyet a felező haránttengelyben exedrakkal bővítettek. A hossz- és a haránttengely találkozásában állították fel a császár monumentális lovas szobrát. A teret a haránttengelyes, 5 hajós Basilica Ulpia zárta le. A bazilika takarta a fórumok kötelező tartozékaként megépített templomot. A hossz-tengelynek a bazilika mögötti folytatását a tengelybe állított Traianus-oszlop jelölte ki. Az együttest a tengelybe állított Traianus templom zárta le.

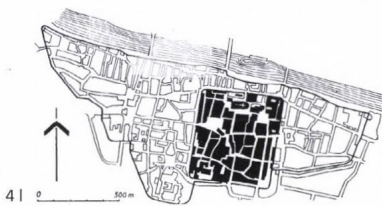
11

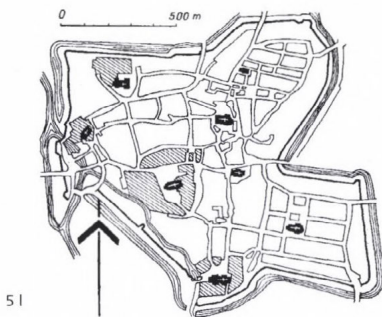
21

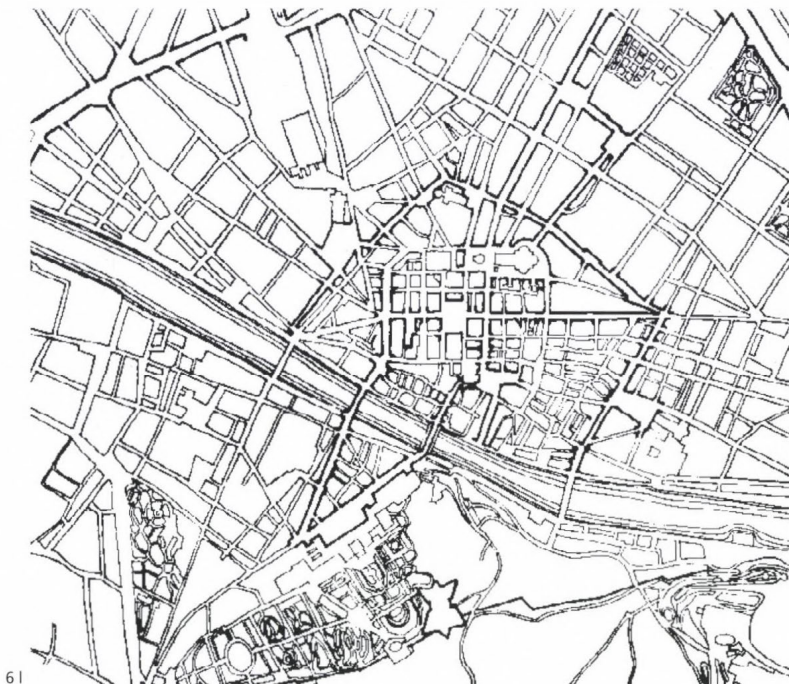
31

41

51

61

A Római Birodalom felbomlása után nyugaton, a volt provinciák városai-
ban vagy katonai erősségeiben püspö-
ki székhelyek, ritkábban uralkodói
központok jöttek létre. A római struk-
túrából többnyire csak a városfalakat
tartották meg (4 ábra: Regensburg),
és a hagyományos római városszerke-
zet helyett sugaras szerkezetűvé alakí-
tották át a települést. Az úthálózat kö-
zéppontjában a templom vagy a püs-
pöki palota állt. A püspöki főtemplom,
a katedrális előtti tér a piacok, a vásá-
rok helyszíne. A Karolingok alatt a csá-
szári szálláshelyek általában a korábbi
germán erődtímenyekből fejlődtek ki.

Az európai városok születése a XI.
századra tehető. Közel 500 esztendő
kellett ahhoz, hogy kialakulhasson –

már egészen más társadalmi és ideoló-
giai környezetben – a középkor egyik
első jellegzetes városi tere, az aacheni
császári palota előtti tér. Funkciójában
már nem feltétlenül – az agórához és
a fórumhoz hasonlóan –, a városi köz-
élet színtere (mint később, pl. a firen-
zei Piazza della Signoria), hanem mint
kereskedelmi központ (Prága, óváro-
si piactér, Strassbourg dómtér), vagy
ünnepi alkalmak helyszínéül (Siena,
Orvieto, Nürnberg) jelenik meg.

Összetettebb funkciójú együttes ala-
kul ki Németországban, Hildesheim-
ben (5 ábra). A XI. században az erő-
dített településen kívül, attól északra
egy kereskedő település jön létre, a vá-
rostól délre pedig kolostor épül. A XII.
században új városként alakul ki az
újonnan épített tanács- és céhház kör-
nyéke, valamint a magtól keletre egy
derekészögű utcahálózat is. A települé-
si-halmazt a XIII. században egyetlen
erődfallal egyesítik. Az új település ré-
szait szabálytalan utcahálózat kapcsol-
ta össze. A korábbi központok szinte
változtatás nélkül éltek tovább. Ezek-
nek a városi sűrűsödési pontoknak a
jelentősége megmaradt, mivel az ere-
deti szervező erő, a templom, a kol-
ostor, vagy a palota, amelynek elő-
terében kialakultak a terek, megtartot-
ták eredeti funkciójukat. Esetleg az
egyesített településen belül a funkci-
óban szegregáció következett be. Így
nyertek önálló helyszínt a szén és a fa-
árusok a városban.

Itáliában a települések továbbélése
folyamatosabb. A városok lakosság-
száma ugyan jelentősen lecsökken a
középkorban, de az eredeti városszer-
kezet elemei sokáig tovább élnek. Fi-
renzében (6 ábra) az átépítések sor-
án megváltozott az utcák vonalvezeté-
se, és az új igények szerint alakultak
ki a teresedések. Gazdaságilag meg-
határozó a piactér. Ugyan így kitüntet-
ett jelentősége van a templom, vagy
a székesegyház előtti térnek – az ün-
nepesség helyszínének. Az itáliai váro-
sokban, a városi polgárság és a céhek
súlyának növekedése miatt a várost
irányító testület székháza és az előtte

kialakult tér egyaránt jelentős. Hiába válik a Piazza S. Giovanni, a Battistero tere és maga a Dóm tér is a reneszánszig a város meghatározó terévé, a valódi főtér a Palazzo Vecchio, a városháza előtti tér, a Piazza della Signoria. Hiába köti össze határozott tengely – a XIV. század végén kialakult Via Calzaioli – a Signoriat a Dóm terével, az Arno fölött átívelő Ponte Vecchio és a Via Calimala által meghatározott irány jelentősebb.

A városháza körüli tér formája egy jellegzetesen késő középkori, szubordinált térforma. A Pal. Vecchio és a Loggia dei Lanzi által meghatározott, a funkciójában jelentősebb és nagyobb térhez a Signoria északi homlokzata előtt egy kisebb, alárendeltebb funkciójú tér alakult ki, amelyek így együtt voltak hivatva kiemelni környezetéből a várost irányító testület székházát.

A térnek az Arno parttal való kapcsolatát próbálta meg Vasari megkomponálni az Uffizi palota szimmetrikus épület-

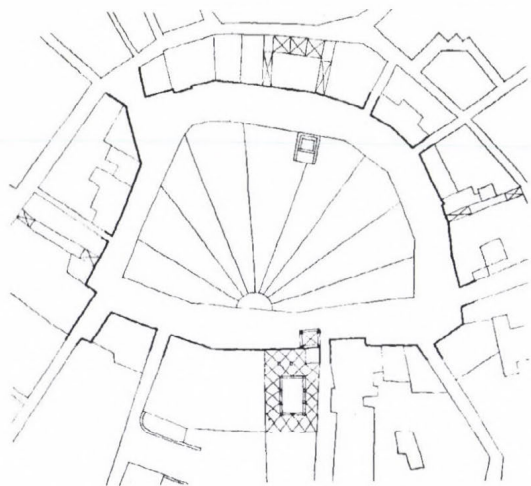
tömbje által közrefogott tengellyel.

Érdekes és speciális funkciójú Siena főtere (7 ábra). A városban elkülönülő felső- és alsó városon belül a jelentősebb, a mélyebben fekvő városrész. Az utcák vonalvezetése határozottan a főtér, a Piazza del Campo irányába mutat. A XII. sz. közepétől, évente megrendezett játékok helyszíne lelátóként emelkedik ki a környezetből. A látvány helyszínét a Palazzo Pubblico – a városháza – (mint egy monumentális szkené fronsz) előterében megépített versenypálya rajt/cél emelvénye jelentette. Az urbanisztikai együtttest ennek az eseménynek rendelték alá, városépítészetiileg a főtér határát, vagy magának a térnek az irányítottágát esztétikai szempontok nem befolyásolták. Vertikális értelemben Siena is és a firenzei Signoria tér is a városháza tornyára komponált együttes. Minden vertikális gesztus a jelle nemesedett torony hangsúlyozását szolgálja.

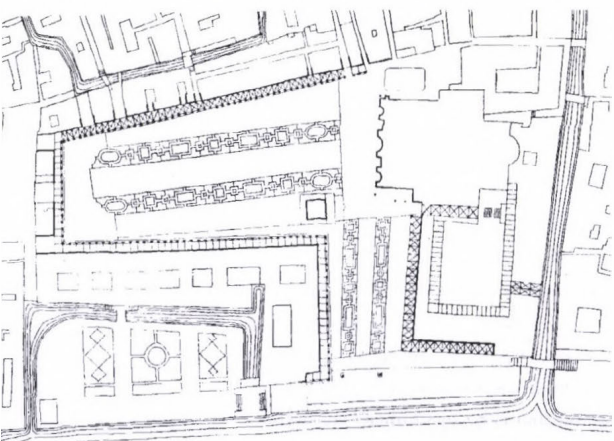
A középkor szabálytalanabb, az organikus fejlődést, városszerkezet változást érzékeltető terei a reneszánszban geometriailag szerkesztett, építészetiileg megkomponált határral kialakított egységgé váltak. Híres firenzei példa a Brunelleschi mester által megkezdett Piazza della Santissima Annunziata. Szembetűnő a térre szabálytalanul befutó utcák látványa után az a rendezettség, amint a tér szimmetria tengelyébe futó Via degli Servi meghatározza a közel arany-metszésben megszabott oldalméretarányú tér axialitását. A betorkolló utcával szemben, a tér tengelyében áll, az eredetileg 1250-körül felépült Santissima Annunziata, melynek átépítését a XV. században – igazodva a K-i oldali Brunelleschi-féle Ospedale és a szemközti, Ny-i oldali loggia hangulatához – ívsoros loggiával egészítették ki.

A középkori és a reneszánsz téralakítás méltán híres itáliai példája a velencei Szt. Márk tér (8 ábra). Az egységes néven említett városi főtér lényegében két részből áll. A székesegyház előtti, trapéz alakú nagyobb (ez a tulajdonképpen Szt. Márk tér), valamint ettől délre, a Dózse-palota és a Libreria Sansovina néven ismertté

vált könyvtár közötti, a tengerre kitekintő kisebb terecske alkotja az együttest. A tércsoport jellegzetes középkori, L alakú, az egyházi és a világi hatalom egymás mellett létező, de határozottan elkülönülő társulását mutatja. A „terecske” épületeit a XIV-XV. század fordulóján (Dózse-palota), illetve a Szt. Márk könyvtárat, a XVI. század első harmadában építették. Míg az előbbi jellegzetes velencei késő középkori motívumokat mutat, a Sansovino által épített könyvtár már a reneszánsz nagyvonalú Colosseum-motívumos homlokzatképzését alkalmazza. A déli oldalon a „bejáratot” 2 oszlop jelöli ki, az egyik a város védőszentjének, Szt. Teodórónak, a másikon Szt. Márk jelképének, a szárnyas oroszláznak szobrát helyezték el. A Piazzetta átvezetését a térre a Campanile és az ehhez illesztett Loggia jelenti. A Szt. Márk tér Ny-K-i tengelyű tere a Szt. Márk templom főhomlokzata felé táguló trapéz alakot formál. D-i oldalát, a Sansovino-féle könyvtár motívumait folytató ún. régi, és az északi oldalon az ún. új palota Scamozzi tervei alapján, a XV. sz. végén épült meg. A teret nyugatról lezáró palotát Napóleon építtette 1810-ben, kissé mesterkéltan utánozva a reneszánsz paloták homlokzati rendjét. A városépítés történetében elfogadott tény a tér együttesnek Velence kapujaként való értelmezése. A Szt. Márk teret azonban, mint a San Marco városépítészeti foglalatát kevesen értékelik. A Piazzetta felől érkezve a templom elé, a nagyszerű IX. századi homlokzat nem érvényesül. Nyugat felől érkezve a térre, a bizánci hatást mutató San Marco tárul a szemünk elé. A látványt elemezve szembetűnik, hogy a két prokurátor palota erőteljesen horizontális homlokzata vertikális léptéket adva szolgál a templom keretétül. Ezt a „léptéket” érzékelve az 57 m szélességű nyugati oldalon, maga a templom a tér 82 m szélességűvé tágult oldalán kiegyensúlyozott arányú tömegnek látszik. Az optikai korrekció egyik korai városi lépték alkalmazása ez a kései reneszánsz korszakából. Kényszeríti a látogatót, hogy a távolból nem érzékelhető architektonikus részle-

71

81

teket a homlokzat közvetlen közeléből szemléljük. A Campanilének a környezethez viszonyítva farsz léptékű tömege a tér egészének arányait módosítja.

A reneszánsz elméleti megfontolások alapján létrehozott városi terei különböznek az eddigiektől. Éppen úgy, amint a kertek geometriai rendszerben létesülnek a XVI. századtól, a település-szerkezet meghatározásában is a geometriai szabályszerűség az uralkodó. Az itáliai építészelmélet az építészet csúcsaként a város megalkotását értelmezte, az ember teremtéséhez hasonló aktusnak tekintette. Az antropomorf hasonlat szerint a város maga az ember, a városnegyedek a végtagok, az artériák pedig az utcák. A városépítés csúcspontját az ideális város megteremtése jelentette. Filarete már a XV.

század közepén kísérletet tett ennek megalkotására. A Francesco Sforza számára elképzelt város nem csupán önmagában, utcai vonalvezetésével – a szűk, zegzugos középkori sikátorok után – egyenes városnegyedeket összekötő tengelyek kijelölésével különbözött a középkori várostól. Más lett volna – ha megépül –, mint az addig ismert települések, mert nem a környezettől elzárkózó, izolált szigetként, hanem a környezetével, a természettel harmonikus egységet alkotó élő szerkezetként képzelte el Filarete a várost. Sokan próbálkoztak a quatro- és a cinquecento évtizedeiben az ideális város megalkotásával: Albertitől Vasariig. Sikeresnek csak Scamozzi Palmanovara készített tervei bizonyultak (9 ábra). Az Adriai tenger É-i csúcsa közelében, a tenger felől mocsarakkal is védett, északról mesterséges akadályokkal biztosított nyolcszög alaprajzú település hatszögű központi terébe 4 nagy tengely vezetett a fő égtájaknak megfelelően. A kapuk között a bástyákhoz sugárirányú utak vezettek. Gyűrűirányban 3 körút jelölte ki a település struktúráját. Az így kialakuló, trapézformájú háztömbök szabályos beépítést tettek lehetővé. A városfal sarkait ún. olasz bástyák biztosították. Ezen kívül még kettős védmű-rendszer óvta a várost, amit 1797-ig nem sikerült ellenségnek bevennie.

91

Scamozzi kiérlelt várostervében már 12 szögű alaprajzot képzelte el, melyet nem sugárirányú utcahálózat tagolt, hanem csak a K-Ny-i tengely vált kiüntegetté. A település centrumában és a térszomszékben szabályos négyszög alaprajzú terek alkották a fő- és az alközpontokat. Az utcahálózat szabályos derékszögű – hippodamoszi – rendszerű volt.

Itálián kívül elsősorban Franciaországban jöttek létre jelentős városi egységek. A XVI. század utolsó éveiben, a vallásháborúkat követő béke időszakában IV. Henrik Párizsban a romok eltakarításával kívánt munkát adni a városi tömegeknek. Az újjáépítés során számos nagyszabású városi tér alakult ki, ezek közül eredeti formájában csak a Place des Vosges maradt fenn. A szabályos, 140 m élhosszúságú négyzetes tér É-D-i szimmetriatengelyét képező utca nem vezet át a téren, hanem inkább az É-i térhatáron futó Rue du Pas de la Mule térbővületeként fogható fel. A térformálásnak ezt a módját akár az antik agóra koncepciójával is kapcsolatba hozhatjuk. A tér négy oldalán, csaknem azonos homlokzattal kialakított házak sora azonban számunkra sokkal inkább az itáliai reneszánsz paloták belső udvarának városi tér méretűvé felnagyított változatát jelentik. Az 1612-ben felavatott tér nem a város-szövet szerves része,

hanem a király és a királyné városi palotájával az É-i és a D-i oldalon, valamint az arisztokrácia városi rezidenciáival – a K-i és a Ny-i oldalon – egy befelé forduló közösség kis szigete a Marais negyeden belül. Ezt a befelé fordulást erősítik az átlósan a tér közepe felé vezető utak és a centrumban felállított lovas szobor, amely XIII. Lajosnak, az építető fiának állított emléket. Párizs másik, szintén még IV. Henrik által elképzelt tere – a Place Dauphine – az Île de la Cité Ny-i csúcsán, a Pont Neuf és a Palais de Justice közötti, közel háromszög alakú területen épült meg. A tér egy utcának, a Rue de Harlaynak a sziget formája által determinált térbővülete, amit azonos szellemben megépített paloták vesznek közre.

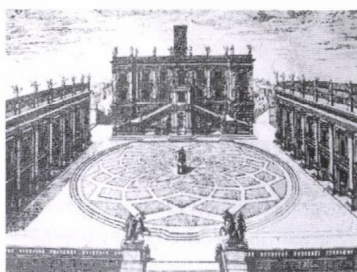
Közép- és Kelet-Európában a reneszánsz városi téralakítási elvei kevésbé érvényesültek. A történeti Magyarország területén Érsekújvár település-szerkezetében még sejtethető a hajdán volt koncepció. Jószerivel az értékek a '60-as évek szocialista városépítésének estek áldozatul. Lengyelországban Zamosc talán jobb állapotban maradt meg Felvidéki elődjénél. Az 1580-ban alapított város tervét Bernardo Morando itáliai építész készítette.

A zárt, elszigetelt városi tereket létrehozó reneszánsz városépítészeti elveinek feloldása a barokk korban következett be. Az új szemlélet előfutárá-

nak Michelangelo Campidoglioját tekinthetjük (10 ábra). A Forum Romanum ÉNy-i lezárását adó Mons Capitolinuson az adottságok által meghatározott trapéz formájú térre, a trapéz tengelyének meghosszabbításaként, nagyvonalú egyenes lépcső vezet fel. A tér bejáratát egy antik lovas szobor pár alkotja. A térnek a bejáratral párhuzamos távolabbi lezárását a Szenátorok palotája, DNy-i határát a meglévő Konzervátorok palotája alkotja.

Az alaprajzi adottságok miatt, a Campidoglio szimmetrikussá tétele érdekében szükséges volt a Konzervátorok palotájának tükörképét is megépíteni, ami a mai Museo Capitolino épülete. A főtengety lezárását, a Szenátorok palotájának tornya, illetve a tér szintjén Marcus Aurelius lovas szobra és a Szenátorok palotájához felvezető lépcső által keretezett falfülkében, a Nilust és a Tiberist ábrázoló allegorikus szoborcsoport teszi teljessé. A zárt városi tér megnyitása, és az együtttest alkotó elemek egymáshoz való viszonyának új meghatározása a barokk téralakítás irányába tett első gesztus, építészettörténeti szempontból meghatározó motívum.

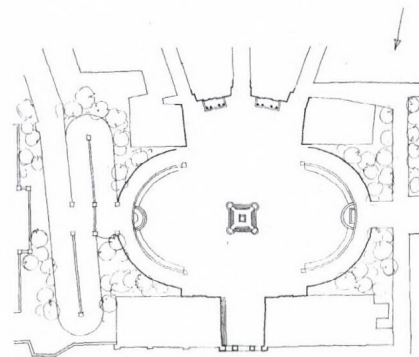
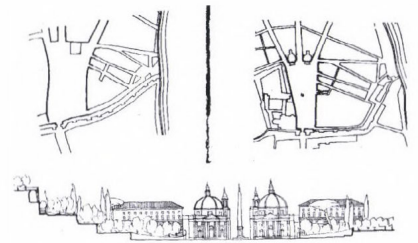
Róma, mint a kereszténység fővárosa a XVI. század második felétől – a nagy reneszánsz pápáknak köszönhetően – az addig jelentéktelen középkori kisvárosból meghatározó világvárossá női ki magát. A változások jelentőségét nem csupán a monumentális építkezések határozták meg, hanem a városszerkezeti fejlesztés, új tengelyek és terek kijelölése is. Ebben az átalakulásban meghatározó szerep jutott az északról érkező zarándokok tömegeit fogadni hivatott városkapunak – a Porta del Popolo-nak és a mögötte feltáruuló térnek, a Piazza del Popolonak (11 ábra). A tér a három ókori

10

eredetű út fokozatos reneszánsz kori kiépülésének a hatására alakult ki. A 2 szélső tengely a Via di Ripetta és a Via del Babuino, illetve kettejük között, majdnem a kapu tengelyében futó Via del Corso. A 3 út meghosszabbított tengelyében, 1594-ben állította fel Domenico Fontana az egyiptomi eredetű obeliszket. A teret Carlo Rainaldi tervei alapján 1662-től építették ki. A kapu és az utak találkozása közötti, a hossztengetyre csaknem szimmetrikus trapéz alakú tér a Porta del Popolón belépő számára a város monumentális előcsarnokaként tárult fel. A hosszanti oldalakat határoló jelentéktelen házak nem korlátozták a hármas út-torkolat feltáruuló látványát. A Corso és a két szomszédos tengely közötti tömbökre Rainaldi és Fontana 1-1, csaknem szimmetrikus centrális templomot tervezett, amelyek – fokozva a hatást – diadalkapu szerűvé emelték az utcák torkolatait. A templomok és a főutak felé kinyíló tér – barokk díszletként – a zarándokok útját csak a rácsodálkozás pillanatáig állította meg, újabb lendületet adva Róma csodáinak felfedezése felé. A kortársak által is megcsodált teret a XIX. század első éveiben Giuseppe Valadier tervei alapján átépítették. A Fontana által felállított obeliszket egy haránttengely metszéspontjaként használva, a Corsora merőleges tengelyű elliptikus teret hozott létre. A Porta del Popolón belépő számára Valadier rafinált optikai trükkkel megváltoztatta a tér mélységi viszonyait. A haránttengelyes ellipszis járószintjét lesüllyesztve „közelebb hozta” a kapuhoz az obeliszket és az utak torkolatát meghatározó iker templomokat. Ezzel szinte meghosszabbította a téren való áthaladás idejét, és a pillanatnyi rácsodálkozás helyett a megérkezést követő tájékozódás, megpihenés helyévé tette a teret.

A terek funkciója, szerepe a településszerkezetben az ókortól a XVII. század közepéig, második feléig csaknem változatlan. Központok, ahol szervezik, irányítják a város életét. Többnyire zárt egységek, amelyek szabályos, vagy szabálytalan struktúrába illeszkednek. Befelé forduló, környe-

11

zetükkel kevésbé kommunikáló elemei a városnak. Érdekes párhuzamot jelenthet a városi térnek mint építészeti térnek és a kertépítészeti alkotásoknak az összevetése. Karakterében a középkor és a reneszánsz kertje is az épület környezetében megformált zárt egység. Meghatározó változást a városi terek formálásában és ezzel együtt, vagy ennek hatására a kertépítészeti téralakító felfogásának megváltozása jelentette. A térszerkezetben, felismerve a környezet jelentőségét, a teret kitágítja és egy nagyobb rendszer részeként határozza meg.

Pogány Frigyes: Terek és utcák művészete (műszaki könyvkiadó Bp. 1960)

Perényi Imre: Városepítéstan (tankönyvkiadó Bp. 1978)

Szentkirályi – Détsy: Az építészet rövid története képgyűjtemény (műszaki könyvkiadó 1986)

Summary

The role of the city square is unchanged from the classics to the 17th century. These are centres, where the life of the community is organised and. After there form the square is regular or unregular. Their connection to the street structure highly represents the practice of forming open spaces in the history.